

FITRAT KAVRAMI BAĞLAMINDA İNSANIN ORTA YOLU BULMA POTANSİYELİ

Mahsum AYTEPE*

Öz

İnsan yapısı itibarıyla ruh ve bedenden yaratılmıştır. Ontik yapısında hem iyilik hem de kötülük yapmasını mümkün kılan eğilimler bulunmaktadır. İnsan türünün tamamını içine alan bu eğilimler fitrat olarak ifade edilmektedir. Fitri eğilimler, insanı diğer tüm canlılardan farklı kılan akıl ve irade gibi niteliklerle dengelenebilir. İnsan, zıt eğilimlerini bir bütünlük içinde değerlendirebildiği oranda orta yolu yakalayabilir. Fitri eğilimlerinden biri veya bir kaç, varlık yapısının tamamını kuşatırsa aşırılığa müptela olur. Bu çalışmada, önce insanın varlık yapısı ele alınacak, daha sonra aşırıya gitmenin anlamı üzerinde durulacaktır. Çalışmada ulaştığımız temel sonuç şudur: İnsan bir hikmete binaen verilen farklı fitri eğilimlerini, aklını kullanarak mutedil bir noktada dengeleyebilir. Ancak bu, potansiyel anlamda böyledir. İslam insanın bu potansiyelini, fitratındaki bütün eğilimleri dikkate alan öğretisiyle bir sistem içinde karşılayan yegâne öğretidir.

Anahtar Kelimeler: Vasat, ruh, beden, fitrat, İslam.

THE POTENTIAL FINDING OF THE MEDIOCRE OF HUMAN IN THE CONTEXT OF THE FITRAH CONCEPT

Abstract

Man has been created in spirit and body by nature. In the ontical structure, there are tendencies towards doing both the good and the evil. These tendencies, which include the entire human race, are expressed as fitrah. Innate tendencies can be balanced by the intelligence and will that makes mankind different from all other living things. Human being can find the middle way as long as he can evaluate these opposite tendencies in an integrity. If one or more of these innate tendencies surround the whole entity it gets addicted to extremism. In this study first the structure of the human will be discussed then what the extremity means will be handled. The basic result we gained in this study is that human being can balance his different ethnic tendencies at a moderate level using his mind. However, this is valid potentially. Islam is the only teaching that meets this potential of man within a system by taking into account all his natural tendencies.

Keywords: Mediocre, soul, body, fitrah, Islam.

Giriş

İnsan akıl, bilgi ve irade sahibi bir varlık olarak diğer canlılardan ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Ancak kendisini mümtaz kılan vasıflarını kullanarak bir risk alır.

Makale gönderim tarihi: 22.11.2017, kabul tarihi: 22.03.2018

Doi: 10.26791/sarkiat.357117

*Doktor Öğretim Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, m.aytepe@alparslan.edu.tr

Çünkü insanın irade ve akıl gibi yetilerini hangi yönde kullanacağı dışarıdan tam olarak kestirilemeyeceği gibi, kendisi de gelecekte ne yapacağına ilişkin apaçık bilgi sunmaktan acizdir. Bu nedenle diğer canlılar özellikle de hayvanlar için öngörülebilir bir çerçevede gerçekleşen değerlendirmeler, insan söz konusu olduğunda çoğu zaman anlamsızlaşmaktadır. Akıl ve iradeye açılan sınırsız tercih alanı, bu tercihin netleşmesine müdahil olan iç ve dış unsurların etkisiyle anlık değişimlere, anlaşılmaz sonuçlara konu olabilmektedir. İnsanın ulaştığı sonuçlar onu iyi ile kötü, doğru ile yanlış ve güzel ile çirkin arasında bir yerde konumlandırmamıza imkân tanır. İyi, ahlaki tutumlarının; doğru, epistemolojik yaklaşımlarının; güzel de estetik kaygılarının temel referanslarını verir ve bunlar, insanın ilişkili olduğu farklı kategorik ayırımların ortak bir düzlemi olarak “vasat” mefhumuyla ifade edilebilir. Başka bir ifadeyle vasat, insanın ahlaki, epistemolojik ve estetik bakımlardan mutedil olana ulaşma çabasının en geniş çerçevesini ifade etmektedir. Bu alanlardaki zıt yönü ifade eden kötü, yanlış ve çirkin ise taşıdıkları sayısız form ile “aşırılık” mefhumuna karşılık gelirler. İnsan, bu iki zıt yön arasında tutum geliştirmek ve karar vermekle ömür tüketmektedir.

“Vasat”, Arapça’da iki tarafı birbirine eşit olan şeyin ortası demektir.¹ Mesela, israf ile cimriliğin ortası/vasatı cömertliktir ve kavram bu yönüyle eşitlik, adalet sözcüklerinin taşıdığı anlamlara karşılık gelir.² Vasat kelimesi Kur’an’da dengeli ve adil olmak³, bir şeyin ortalaması⁴, makul olmak⁵ gibi anlamlarda kullanılmıştır. İnsanın vasat üzere olması, onun adil, dengeli, mutedil ve makul olanı yapması anlamına geldiğine göre, öncelikle insanın bu ideal seviyede kalabilmesinin imkânını tespit etmek gerekir. Acaba, insanın vasat ile ifade edilen seviyeyi yakalaması veya bu seviyeyi sürdürebilmesi ne kadar mümkündür? İnsanın ontik yapısı bu seviyeyi yakalamasına ne kadar imkân tanımaktadır? Bu soruların cevabını verebilmek için insanın varlık yapısında baskın olan unsura ve onun mahiyetine bakmak gerekir.

Bu aşamada, insanın orta yolu bulma çabasının varlık yapısı tarafından ne oranda karşılık bulduğu anlatılmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda insanın temel eğilimleri fitrat kavramı ekseninde izah edildikten sonra, İslami pratiklerin fitri yapıyla nasıl bir müteakabiliyet içinde olduğu gösterilecek; daha sonra fitratın temel yönelimlerine dair yapılan yanlış tasarrufların dini ve ideolojik çıktılarının kendisini nasıl “aşırılık” olarak izhar ettiği gösterilecektir.

Kur’an’a Göre İnsanın Varlık Yapısı

Kur’an-ı Kerim, insan tabiatıyla ilgili temel bir kavram olarak fitrata değinir. Fitrat kelimesi, “uzunlamasına yarmak, ikiye ayırmak, yaratmak” gibi anlamlara gelir.⁶ Fatr kökünden isim olan fitrat, “yaratılış, belli yetenek ve yatkınlığa sahip oluş” anlamında kullanılır. İlk yaratılış, bir bakıma mutlak yokluğun yarılması

¹ Râgıp el-İsfahânî, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an*, tah. Muhammed Kılânî, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, ts. s. 522; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Dârü'l-Meârif, Kahire, ts. s. 4831.

² İsfahânî, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an*, s. 381.

³ el-Bakara 2/143.

⁴ el-Maide 5/89.

⁵ el-Kalem 68/17-28.

⁶ İsfahânî, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an*, s. 381

içinden varlığın çıkması şeklinde telakki edildiğinden fitrat kelimesiyle ifade edilmiştir. Buna göre fitrat ilk yaratılış anında varlık türlerinin temel yapısını, karakterini ve henüz dış tesirlerden etkilenmemiş olan ilk durumlarını belirtir.⁷ Varlığa bu nitelikleri verdiği için de Allah'a *fâtır* denmiştir. İbn Abdilber'e göre de fitrat, insanların doğuştan sahip oldukları temel eğilimleri gösterir ki bunun temelinde selamet ve istikamet üzere olmak vardır.⁸

Hz. Peygamber, fitratla ilgili meşhur hadisinde şöyle buyurmuştur:

*“Her doğan çocuk mutlaka fitrat üzere doğar, sonunda anne ve babası onu Yahudi, Hıristiyan ya da ateşe tapan yapar. Nasıl ki hayvandan kusursuz ve organları tam bir yavru doğarsa... Hiç bu yavrunun burnu ya da kulağı kesik, yaratılışı bozuk doğduğunu görür müsünüz?”*⁹

Buna göre fitratın aslı, tam ve sağlam olma halidir. Fiziki olarak hayvan nasıl ki sağlam bir şekilde doğmakta, ancak sonradan kulağı, burnu veya başka bir organı zedelenmekte veya eksilmekte ise, insan da manevi olarak tam ve sağlam olarak doğmaktadır. İnsanın doğuştan sahip olduğu bu nitelikler, onun hakikati anlayıp kabul etme donanımına sahip olduğunu gösterir. Ancak insan sonradan aile, çevre veya kendi tercihlerinin sonucu olarak farklı inanç ve düşüncelere sapar. Hadiste, çocuğun sapma hali olarak Hıristiyanlık, Yahudilik ve Mecusilik örnekleri verilmiş, doğumuyla sahip olduğu fitri halin İslam olduğu ima edilmiştir. Bu nedenle bu hadiste geçen fitrat kavramı İslam olarak anlaşılmıştır. Kur'an, fitratı, insanın ulaşması gereken bir hedef olarak göstermiştir:

*“(Resûlüm!) Sen yüzünü hanîf olarak dine, Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmış ise ona çevir. Allah'ın yaratışında değişiklik bulunmaz. Dosdoğru din budur. Fakat insanların çoğu bilmezler.”*¹⁰

Ayette fitrat, insanın yaratılışındaki esas değer ve nitelik olarak kabul edilmektedir. İnsanın saf ve değişime uğramamış doğası olan fitrat, iyi veya kötü karşısında tamamen nötr bir durumda olduğuna değil, insanın iyiliğe meyyal bir yapıda olduğuna işaret eder. Bütün iyiliklerin başı olan marifetullah, saf haliyle bırakıldığında fitratın da ulaşmakta zorlanmadığı doğal bir seçenek olarak kabul edilmiştir.¹¹ Ayete göre, Allah'ı birlemek ve ona kullukta bulunmak ile fitrat arasında derin bir bağ söz konusudur. İnsana düşen sadece yüzünü, Allah'a döndürmektir. Zira varlık yapısında, kendisiyle Allah'ı bulacağı güçlü bir ontolojik zemin bulunmaktadır. Bu anlamda peygamberlerin getirdiği tevhit mesajı, insana fitri yapısında bulunan, ancak zamanla ve çok farklı etkenlerin karışmasıyla yön değiştiren doğasıyla yeniden buluşması için bir fırsat sunar. Ayette geçen *hanîf* kelimesi de dalaletten, sapkınlıktan ayrılıp istikamete, doğru yola meyletmek, yönelmek anlamına gelmekte ve fitratı ifsat eden şeylere karşı,

⁷ Hayati Hökelekli, “Fitrat”, *DİA*, İstanbul, 1996, C. 13, s. 47-48.

⁸ İbn Abdülber en-Nemerî, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvattâ mine'l-Meânî ve'l-Esânîd*, 1987, C. 18, s. 70.

⁹ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahih-i Buhari*, Kitâbü'l-Cenâiz, el-Büşra, Pakistan, 2016, C. 1, s. 728. no. 1358.

¹⁰ Rûm 30/30.

¹¹ İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an*, s. 133.

ulaşılması gereken temel bir gaye olarak sunulmaktadır.¹² Ayetin devamında “Allah’ın yaratışında değişiklik bulunmaz” ifadesi, çevresel şartlar ne olursa olsun, fitratın öz itibariyle değişmeyeceğini göstermektedir. Kimi mabut olarak kabul ederse etsin Allah’tan başka hiçbir varlık insana Rab ve Mabut olamaz. Burada kabullerin veya inanışların farklı olmasının bir önemi yoktur. Fitratının dışına çıkan insanın başvurduğu hiçbir yol, onun anlam arayışına ve huzur ihtiyacına kâmilan cevap veremez. Buna göre fitratını, sadece menfi eğilimlerin baskısına uygun olarak kirleten insan için ifsadın arızı, ıslahın asli bir değeri bulunduğu söylenebilir.

İnsanın iyiye ve doğruya fitri bir temayül göstermesi, onun vasatı yakalamak için doğuştan gelen bir takım avantajlara sahip olduğunu gösterir. Aşağıdaki ayet bu şekilde anlaşılabilir: “*Nefse ve ona bir düzen içinde biçim verene, sonra da ona kötülük ve takva kabiliyetini verene yemin olsun ki, elbette nefsinin temizleyip parlatan kurtulmuştur. Onu kirletip gömen de ziyan etmiştir.*”¹³ İnsana bir düzen verilmiş olması, sadece bedensel yapısında ve dünyada iş yapmasını mümkün kılan akıl, düşünce, karar verme gibi yetilerinde bir nizam ve uyum olduğu anlamıyla sınırlı görülemez. ‘Düzenleme’ ifadesi, insanların kötü yaratılmadığı, iyi fitrat üzere yaratıldığına da şamildir. Doğru yola gitmesine engel olacak şekilde yapısında hiçbir eğrilik ve eksiklik bırakılmamıştır.¹⁴ İyilik ve kötülük kabiliyeti, insanın iyi ve kötünün ne olduğuna dair evrensel bilgilerle donatılmış olduğunu gösterir. Bütün insanlar zulüm, ihanet ve yalanın kötü; adalet, emanet ve dürüstlüğün iyi olduğu konusunda varoluşsal bilgilere sahiptirler. İnsan topluluklarının birlikte ve huzur içinde kaynaşmalarını temin eden bu yetiler, fitratın tamamen ‘nötr’ olarak ifade edilebilecek bir yapıda olmadığını gösterir. Zira ahlaki eylemlerde kendisine yol gösterecek epistemik bir rehberle içsel olarak sahiptir. Bu yönüyle fitrat, Allah’ın insanın imtihanında başarılı olmasını istediğini gösteren bir iyi niyet nişanesi olarak kabul edilebilir.

Ancak fitratın sağladığı avantajlar, iyi ve doğru olana ulaşmada cebri bir etki oluşturmaz. Akıl ve irade sahibi varlık olarak karar merciinde bulunan insan için zıddını tercih etmek her zaman olasıdır. Bu durumda, sağladığı bütün avantajlara rağmen fitratın, kötü ve yanlış olana meyli içeren bir takım eğilimler barındırdığı da söylenebilir. Nitekim İsfahânî’ye göre fitrat kavramını ifade eden ‘yarılma’, hem fesada uğrama hem de bozulma şeklinde olabilir.¹⁵ Bu doğrultuda Kur’an’da insanın yaratılışı, hem müspet hem de menfi eğilimler taşıyan diyalektik bir ilişki içinde tasvir edilmiştir. Kur’an’da insan halife¹⁶, irade ve akıl sahibi,¹⁷ şerefli ve üstün kılınan¹⁸, bilen,¹⁹ sorumluluk sahibi²⁰ ve düşünen²¹ gibi olumlu

¹² İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an*, s. 133.

¹³ Şems 91/7-10.

¹⁴ Ebu'l-A'lâ el-Mevdudî, *Tefhîmü'l-Kur'an*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2005, C. 7, s. 135.

¹⁵ İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an*, s. 133.

¹⁶ el-Bakara 2/30.

¹⁷ el-Bakara 2/242; Fecr 89/5; Kehf 18/29.

¹⁸ el-İsrâ 17/70.

¹⁹ el-A'râf 7/172.

²⁰ Zâriyât 51/56.

²¹ el-Hac 22/46.

nitelikleriyle anlatıldığı gibi; zalim ve cahil,²² aceleci,²³ menfaatine düşkün,²⁴ nankör,²⁵ haris ve cimri²⁶, kıskanç²⁷ ve zayıf²⁸ gibi olumsuz niteliklerle de anlatılmıştır. Bu vasıfların her birisi, insan için hem fırsatların hem de tehlikelerin kapısını açmaktadır. Fırsatlara ulaşmak daha kolay ve tabii görünmekle birlikte, iç ve dış etkilerin tesirini kabul etme yaşına ulaştığı andan itibaren tehlikeler baş göstermektedir.

İnsanın orta yolu tutturması, fitri yapısını korumasıyla mümkün olabilir. Ancak ifade edildiği gibi fitrat olumsuz niteliklerden tamamen arındırılmış olmadığı gibi, aslında bir hikmete binaen verilen ve olumsuz gibi görülen eğilimler, doğru bir şekilde kullanılmadığında insan için yıkımın başlatıcısı da olabilirler. Bu durumda, fitratın zıt yönlerden gelen eğilimlerin tavassutuyla gerçek anlamını bulacağı söylenebilir.

Fitrat diyalektik bir gerilim içinde bulunan yapısıyla, iradenin tercihlerine konu olmaktadır. Arındırmak ya da kirletmek, iradenin tercihlerine göre kişinin ulaştığı bilinçli süreçleri ifade eder. İnsanda iradenin farklı eğilimler göstermesine karşılık veren verili dinamik yapı, hazır surette beklemektedir. Bu yapının anlaşılması için insanın varlık yapısını bütünlüye terkibe bakmakta yarar vardır.

İnsanın yaratılışı, varlık yapısındaki terkinin anlaşılması açısından açıklayıcıdır. Kur'an'da insanın yaratılışı Âdem peygamberin şahsında ele alınmaktadır. Âdem'in yaratılışı iki aşama ile gerçekleşmiştir. Birinci aşamada Âdem'in görünen, somut bedensel yapısı yaratılmıştır: "*O (Allah) ki, yarattığı her şeyi güzel yapmış ve ilk başta insanı çamurdan yaratmıştır.*"²⁹ Daha sonra yaratılışındaki ikinci aşamaya geçilmiştir: "*Onu düzenleyip ona ruhumdan üflediğim zaman.*"³⁰ Buna göre insan önce madde ve sonra ruh olmak üzere iki merhalede yaratılmıştır. Aynı merhaleler her bir insanın yaratılması sürecinde de gerçekleşmektedir:

*"And olsun biz insanı süzülmüş bir çamurdan yarattık, sonra onu oturaklı bir karargâhta bir nutfeye yaptık, sonra o nutfeyi bir pıhtıya dönüştürdük, bu pıhtıyı da bir et parçasına dönüştürdük, bu et parçasığını bir takım kemiklere çevirdik, derken kemiklere de et giydirdik. Sonra ona bambaşka bir yaratık olarak hayat verdik. Yapıp yaratanların en güzeli olan Allah pek yücedir."*³¹

Ayet-i Kerime, insanın yaratılma sürecini yedi aşamada ifade etmekte, biyolojik niteliklerin birbirini takip ettiği ilk altı aşamadan sonra, son olarak yaratmanın kendisiyle tamamlandığı 'başka bir yaratma ile inşa'dan söz etmektedir. İnsanın

²² Ahzab 33/72.

²³ Enbiyâ 21/37; el-İsrâ 17/11.

²⁴ Rûm 30/36.

²⁵ Âdiyat 100-6-7.

²⁶ el-Fecr 89/17-20.

²⁷ Nisâ 4/54.

²⁸ Rûm 30/54.

²⁹ Secde 32/7.

³⁰ el-Hicr 15/29.

³¹ el-Mü'minûn 23/12-14.

tekâmül ettiği ‘son inşanın’, görünmeyen bir boyut olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre insan görünen-görünmeyen, maddi-manevi veya toprak-toprak olmayan olarak nitelenebilecek iki yönlü tek bir bütün olarak yaratılmıştır.

İnsan varlığının en bariz özelliği, iç içe bir tabiata sahip olmasıdır. Bu yapısıyla, kâinattaki varlıkların tümünden ayrılır. Hâlbuki kâinatta mevcut olan varlıkların tamamı, muayyen bir hedefi olan tek bir tabiata sahiptirler.³² Melekler ve hayvanlar, insanla benzer yönleri bulursa bile tek bir tabiata sahiptirler. Hayvanı içgüdüleri özetler. Yemesi, içmesi, üretmesi ve faaliyette bulunması tamamen içgüdüselidir. Melekler de sadece ruhani yönleri bulunan tek tabiatlı varlıklardır. Bizim bildiğimiz varlıklar içerisinde, birkaç yönlü hareket kudretine sahip çift tabiatlı tek varlık insandır. Çift tabiatlılık insanın bütün varlığında kendisini gösterir. İnsan yapısının en derin noktalarına kadar hükmünü geçirir. İnsanı diğer varlıklardan ayıran bu mucizevi kabiliyetin tezahür etmediği hiçbir hareketi, düşüncesi, duygusu ve fiili yoktur.³³ Maslow, ‘insanın varoluşsal ikilemi’ olarak kavramsallaştırdığı bu gerçeği, ‘insan, aynı anda, hem yalnızca bir yaratık hem de tanrısal bir varlıktır’ diyerek özetler.³⁴

Yukarıda da ifade edildiği gibi, insan toprak ve ruhtan teşekkül etmiştir.³⁵ İnsanın kasları, damarları, sinir sistemi, iç organları veya başka bir fizyolojik özelliği topraktan aldığı elementlerden oluşur. Oksijen, bakır, demir, kalsiyum gibi doğada bulunan elementler insanda da mevcuttur. Vücudunun işleyişi ve içgüdülerini tatmin bakımından hayvanla benzerlik arz edebilir. Ancak kısmi benzerliğe rağmen insan eylemlerini ve fitri temayüllerini insana yakışır şekilde yapar. Cinsel arzular, hayvanla ortak bir yönü olarak görünür. Ancak insan akıl ve iradesiyle arzularını kontrol edebilir, buna bir zaman tayin edebilir, yarar veya zarar veren sonuçlara sebep olabilir. Bu durum yeme içmeden barınmaya kadar hemen bütün alanlarda böyledir. Buna göre insanın toprak yönü ruhani yönünden tamamen ari değildir. İyilik, merhamet, yardımlaşma, adalet, sevgi, dostluk gibi değerler insanın ruhi yönüyle ilgilidir. Ancak bu değerler de insanın maddi yönünden tamamen soyutlanmış değildir. İnsan, bütünüyle maddi işlerle meşgul olduğunda bile manevi duygularından sıyrılamaz. Aynı şekilde kendisini bütünüyle ruhani bir atmosferde hissettiği zamanlarda bile maddi güdülerinden uzaklaşmaz. Bu yönüyle insan birbirinden bağımsız iki eğilimin birleştiği düal bir yapı değil, kopmaz bir şekilde iç içe giren çift değerli bir varlıktır. İnsanın düalist bir varlık olduğu, çift değerlerin kaynaşmasından hâsıl olan özgün bir bütün olduğu gerçeğini örtmemesi şartıyla kabul edilebilir.

İnsan bedeni, pek çoğunu henüz keşfedemediğimiz birbiri içine geçmiş sayısız kanun ve nizamla faaliyetlerini sürdürür. En küçük bakterilerden hücre ırklarına, doku gruplarından organizmanın temel fonksiyonlarına varıncaya kadar her bir fizyolojik hareket, birbiriyle ve kendilerini çevreleyen diğer sistemlerle eş güdümlü çalışarak insanın varlığını sürdürmek üzere programlanmıştır. Bütün

³² Muhammed Kutup, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler*, İşaret Yayınları, 4.baskı, çev. Bekir Karlığa, İstanbul, s. 57.

³³ Kutup, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler*, s. 59.

³⁴ Abraham Maslow, *İnsan Olmanın Psikolojisi*, çev. Okhan Gündüz, Kuraldışı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 186.

³⁵ el-Hicr 15/28-29.

fizyolojik hareketler aynı zamanda psikolojik yapıyla ilişkilidir. İnsanın varlık bütünlüğünü sağlayan fizyolojik ve psikolojik gelişmelerin detaylarda nasıl bir kanun ve işleyişe boyun eğerek hareket ettiğine ilişkin tartışmalar bizi şimdilik ilgilendirmeyebilir. Ancak cinsin tamamını içine alan ve kendisiyle insanı tanıyabileceğimiz temel kanunları bilmek gereklidir. Alexis Carrel'a göre insan türü için değişmeyen üç temel yasadaki bahsedilebilir. Bunlar, hayatın muhafazası kanunu, neslin üremesi kanunu ve zihnin yükselmesi kanunudur.³⁶ İnsandaki en köklü eğilimlerden birisi var olma ve hayatını koruma güdüsüdür. Yaşamaya nispetle intiharın, sağlığa nispetle hastalığın az olmasının sebebi hayata tutunma güdüsüdür. Hayatın muhafazası kanunu bedenimizin kuruluşu içine kazılarak yazılmıştır. Bu kanun dokularımızın bilinçsiz faaliyetinin pek özel bir tarzı olan intibakla ilgili fonksiyon ile kendini ifade eder. Her yeni duruma otomatik olarak uyum sağlar, bu da insan ömrünü uzatır.³⁷ Küçük bir çocuğun boğazına takılan bir şeyi bilinçsiz çırpınışlarla dışarıya atmak istemesi, Allah'ın onun içgüdüsüne yerleştirdiği yaşama tutunma gayretinin bir sonucudur. İkinci temel eğilim nesli yayma güdüsüdür ve cinsel arzular bunun bir aracıdır. Bütün canlılar dayanılmaz bir şekilde üremeye itilmiş olmakla birlikte, sadece insan arzularına hâkim olabilir. Daha önce de ifade edildiği gibi akıl ve irade, bu yöndeki tercihlerin insana yakışır bir şekilde gerçekleşmesini sağlar. Carrel'a göre üçüncü kanunla zihin, canlılara iki ilahi mevhibe getirmiştir: Manevi güzelliğin duygusu, ilmin ışığı.³⁸ Sevgi, bilinç, yardımlaşma, adalet, dua gibi değer ve duyguların temeli olan bu ilke, diğer bütün niteliklere nispetle müstesna bir yere sahiptir.

İnsanın zıtlıklara bir bütünlük içinde sahip olması, zıtlıkların birinde aşırıya gitmesine mani değildir. Hayvanlardan daha aşağı seviyeye düşmek de melekler derecesine yükselmek de mümkündür. Bu anlamda insanın, zıt uçları ifade için kullanılan *esfele's-safilin* ile *alayı illiyyin* arasındaki bitimsiz mesafede bir sarkaç gibi salındığı ifade edilebilir. İnsandaki durdurma, ket vurma, frenleme, itilme, mahrum olma gibi fiiller onun "emirler ve yasaklar sistemi" içinde yaşamasına temel oluşturacak öz nitelikleridir.³⁹ İnsanı birbiri içine giren ve karşıtıyla ilişkisiz olarak anlaşılamayacak güdüler; aklın ve iradenin kullanılmasını gerektiren mukavemeti güç eğilimler betimler. Fitri temayüllerin bu dinmez gerilimi, insanı harekete geçirmeye ve tercihlerini bir yönde kullanmaya sevk eder. Bu bağlamda İbn Sina, insan nefsinin biri aşağıya diğeri yukarıya bakan iki yönü bulunduğunu ifade eder. Aşağıya yönelik olanı bedenle ilişkilirken, yukarıya yönelik olan faaliyeti ise akli kavrama işleviyle ilişkilidir.⁴⁰ İnsanı aklını kullanmaktan alıkoyan bedensel faaliyetlerinin başında duyumlama, imgeleme, arzular, öfke, korku gibi eğilimler gelmektedir.⁴¹ Cahız'â göre bedensel faaliyetlerle ahlak arasında bir ilişki vardır ve beden bileşenleri arasında dengenin kurulmuş olması ahlakın güzelliğini gösterir.⁴²

³⁶ Alexis Carrel, *Hayat Hakkında Düşünceler*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, çev. Cahit Beğenç, 1988, İstanbul, s. 49.

³⁷ Carrel, *Hayat Hakkında Düşünceler*, s. 50.

³⁸ Carrel, *Hayat Hakkında Düşünceler*, s. 63.

³⁹ Hilmi Ziya Ülken, *Varlık ve Oluş*, AÜİF Yayınları, Ankara, 1968, s. 13.

⁴⁰ İbn Sînâ, *en-Necât*, 152.

⁴¹ Atay, "Nefs", 23.

⁴² Yunus Cengiz, *Doğa ve Öznellik*, 51.

Bütün içgüdülerde karşı konulmaz bir itici güç vardır. İtici güçlerin atalet veya başka bir sebeple kişiyi harekete geçmekten alıkoymasını tehlikesine karşı, içgüdülerin bütün türlerinde elem ve haz iki güç kaynağı olarak onu harekete sevk eder. Elem geriden itmekte, haz da önden çekmektedir. Birisi geride kaldığında neleri göreceğini ikaz eden bir uyarı sistemi, diğeri çaba gösterdiğinde nelere kavuşacağını müjdeleyen motivasyon kaynağıdır. Ceza veya ödül, cehennem veya cennet, kaynağı insanda olan temelli duyguların muadilleri; denge noktasını bulmak ve fitri bütünlüğünü korumak için ona gösterilen yolun caydırıcı araçları olarak görülebilir.

İnsan fitratına zemin teşkil eden bedeni ve ruhi eğilimlerin bitmek bilmeyen gerilimi, ancak buna uygun bir değerler dünyasıyla kuşatılırsa tabi bir uzlaşmaya kavuşur. Bu uzlaşma, insanın varlık bütünlüğünü temin eder ve iç huzura kavuşmasını sağlar. İnsanın fitri eğilimlerini mutedil bir şekilde ve devamlı olarak sürdürmesi mümkün değildir. Günlük hayatın yoğunluğu içinde düşünce ve eylemlerine yön verecek bilgiye tam olarak sahip olamayacağı gibi, bilgisi doğrultusunda kararlı bir irade sergilemesi de mümkün olmaz her zaman. Aynı şekilde tercihlerinin kendisi, toplumu, diğer insanlar ve tabiatın da içinde bulunduğu külli bütünlük açısından ne anlama geldiğini de yeterince kavrayamaz. Bu durumda insanı günlük hayatın bütün tikel durumlarından başlayarak kendisini çevreleyen insani ve tabi gerçekliğe varıncaya kadar, hayatının tamamını bir sistem bütünlüğü içinde kavramasını sağlayan bir yol gösterici nizama ihtiyaç vardır. İslam, bu ihtiyacı en teferruatlı ihtiyaç alanlarından (muamelat) en külli hüküm ve değerlere kadar (itikat) karşılayarak fitratla örtüşür.

Bu aşamada İslam'ın bazı ibadetlerine kısaca değinerek, insanın mutedil bir ruhi-bedeni kıvama gelmesini nasıl bir bütünsellik içinde kavradığını ifade edebiliriz.

İslami Pratiklerin Vasat Birey Olmaya Katkısı

İnsanın tarihi, bir bakıma vasat ile aşırılıklar arasında geçen arayışların tarihidir. Sayısız çeşitlilikte ortaya çıkan arayışlar, vahyin tarihe müdahale ettiği dönemler dışında insan açısından yıkımdan başka bir şey getirmemiştir. İnsanın vahiyle birlikte yürüdüğü dönemler, hafızalara itidal ve huzurun unutulmaz sahnelerini kazımıştır. Peki, vahiy bu seviyeyi nasıl yakalamıştır? İnsanın vasatla imtihanı için sayısız engel varken nebevi öğretisi, başarısını neye borçludur?

İslam'ın başarısı, hayatın ve tabiatın ruhuyla insan ruhu arasındaki müteakabiliyeti bir sisteme (*ed-Dîn*) bağlamış olmasıdır. İslâm, insanı hayatın içinde kavramaktadır. Hayat, doğumun ve ölümün, sevincin ve hüznün, yükselişin ve çöküşün, düzenin ve karmaşığın bütün çeşitliliğiyle bütünlük arz ettiği bir yasaya boyun eğmektedir. Kâinat ve onun yatışmak bilmez devinimi içinde akan sayısız farklılık, Tasavvufi tabirle kesretten vahdete giden yolun ayetleridir.⁴³ Vahdete giden diğer bir yol da insanın kendi nefsidir.⁴⁴ Buna göre evren, hayat ve insan, bütün gerçeklikleri ve doğallıklarıyla kapıları maneviyata açılan görünür temsillerdir. İslam insanı ne bu gerçeklikten koparmış ne de bu gerçekliğe boğmuştur, ne hayatın dışında görmüş ne de hayattan ibaret saymıştır. Zira yerin

⁴³ Fussilet 41/37.

⁴⁴ Fussilet 41/53.

bitirdiklerinden beslenen bütün canlılardan farklı olarak başını göğe çevirerek anlam arayışına giren tek canlı insandır.

İslâm'ın kitabı olan Kur'an, mevcut sistemin en temel ve hayati alanlarına kılavuzluk etmekte ve yol göstermektedir. Bu anlamda Kur'an, hiçbir uygulamalı öğretimin asla temin etmediği en geniş ve en ayrıntılı şekilde davranış kuralını serdetmekle yetinmez, nazari bilginin en sağlam temellerini de atar.⁴⁵ İslam'ın bir yaşam tecrübesi olarak modellediği sünnet, vahyin yol göstericiliğine, “yaşayan insan” ve “akan hayat” içinde açıklık kazandırmak üzere somut bir çerçeve kazandırır. İbadetler, insanın meşru isteklerini teminat altına almak, ihtiras ve keyfi arzulara karşı direnç kazanmasını sağlamak üzere emredilmiştir. İbadetleri anlamak için insana, insanı izah etmek için ibadetlere bakmak gerekir.

İbadetler, gerçekte bizde var olan bir hakikate, fitri tecelliye şekil vermek ve kalıba sokmak için belirlenmiştir. Bu gerçek, bizler ister anlayalım, ister anlamayalım; ister ona yönelmiş olalım, ister yönelmiş olmayalım; fitratımızın derinliğinde mevcuttur.⁴⁶

Kur'an, inanan kişinin sadece dünyevi menfaat talebinde bulunmasını doğru görmez,⁴⁷ onun dünyada ve ahirette istediği şeyi, iyilik olarak tavsif eder. Dolayısıyla inanan kişinin dünyevi çabası da ‘değer’ merkezli bir kavram olarak ‘iyi’likle tasvir edilmiştir.⁴⁸ Değer’den tecrit edilmiş bir çaba, yüzü ahirete dönük olmayan bir fiil, aynı şekilde dünyayla ilişkili olmayan bir ibadet de yoktur. Hem bedeni hem de mali ibadetlerin hiçbirisi kişiyi tamamen dünyadan koparmaz. Ne yaptığını bildiğinin işareti olarak “niyet”, ibadetlerin vazgeçilmez şartıdır.

İçsel temayüller ve bu temayüllerin dış etkenlerle kesiştiği alanlar, insanın gerçek mücadele alanlarıdır. Düalist inançların iddia ettiği gibi tabi âlemde karanlık ile aydınlığın, Tanrı ile şeytanın, iyi ile kötünün kavgası yoktur. Aksine ruh ile beden, melek ile şeytan, içgüdü ile sağduyu insanda hesaplaşırlar. Şeytan Allah'ın değil, insanın rakibidir. Bu nedenle günahsızlık mümkün olmadığı gibi amaç da değildir.⁴⁹ Bu anlamda insan-ı kâmil olmak, bu dünyada mümkün değildir. İnsani olan günah işlememe çabasını sürdürmek ancak unutma, yanılma veya başka bir durum sebebiyle günaha bulaştığında içtenlikle tövbe etmektir.⁵⁰

Namaz hem bedeni temizlik, hem de manevi yükseliştir. Namazı kalbin ameli olarak tarif eden Draz'a göre namaz, Allah'a saf düşünce vasıtasıyla hitap etmek isteyen müminin ruhu için büyük bir teselli ve gıdadır.⁵¹ Kur'an'da yoksulun talebini ciddiye almayan bir namaz, gösteriş olarak kabul edilmiş,⁵² gerçek namazın hayâsızlıktan ve kötülükten alıkoyacağı ifade edilmiştir.⁵³ Namaz, sadece

⁴⁵ M. Abdullah Draz, *Kur'an Ahlakı*, İz Yayıncılık, 2.baskı, çev. Emrullah Yüksel, Ünver Günay, İstanbul, 2002, s. 25-26.

⁴⁶ Murtazâ Mutahharî, *Ahlâk Felsefesi*, Ağaç Kitabevi Yayınları, 3.baskı, çev. Hasan Almaz, İstanbul, 2010, s. 112.

⁴⁷ el-Bakara 2/200.

⁴⁸ el-Bakara 2/201.

⁴⁹ el-Furkân 25/77.

⁵⁰ el-Bakara, 2/286.

⁵¹ Draz, *Kur'an Ahlakı*, s. 417.

⁵² el-Mâûn 107/1-7.

⁵³ el-Ankebût 29/45.

bireysel kurtuluşun değil,⁵⁴ toplumsal ve ekonomik bir dönüşümü içeren imaların da sembolüdür.⁵⁵

Zekât, dünyaya karşı mesafe bilincini korur. Manevi arınmanın yolu maddi fedakârlıktan geçer. Zekâtla kişisel kazanç toplumsal yarara, bireycilik paylaşımına dönüşür. Zekât sayesinde kişi korku ve üzüntüden emin olarak Allah'ın huzuruna çıkar.⁵⁶ Toplumun muhtaç kesimlerine verilen zekâtla sadece gelir adaletsizliğinin önüne geçilmez, aynı zamanda toplumun huzur, ülfet, yardımlaşma ve barış gibi manevi dinamikleri tamir edilir. Kapitalizmin dayattığı algının tersi olarak zekât veren kaybetmez. Çünkü malı bereketlendiren onu yeni bir malla takviye etmek değil, şükür bilinci içinde tasarrufta bulunmaktır.⁵⁷

Oruç, büyük bir terbiye ve eğitim aracıdır. Hakkıyla tutulan oruç şehveti kırar, nefsin heveslerini mağlup eder. Azgınlıktan, kötülükten men eder. Dünyanın adı lezzetlerini, makam ve yükselme davalarını küçük gösterir ve kalbin Allah'a bağlılığını artırır.⁵⁸ Nefsin terbiyesini temin eden oruç, içgüdünün isteklerine karşı irade ve sabrın güçlenmesini sağlayarak manevi bir terakkiye zemin hazırlar. Oruç bu yönüyle fitratın en tabii bir yolla terbiyesini temin etmektedir.⁵⁹ İslam'da oruç, başka dinlerde olduğu gibi, bedeninin tahammül sınırlarını aşan bir yüke dönüştürülmemiş,⁶⁰ oruç için mutedil bir zaman dilimi öngörülerek bedensel arzuların geliştirici bir disiplin ortamında karşılanması hedeflenmiştir.⁶¹

Hac, Kur'an'da ilahi sembolleri barındıran bir ibadet olarak ifade edilir.⁶² Müminin hem malı hem de bedeniyle gerçekleştirdiği bir ibadet olan hac insanın bütün varlığını ilgilendirir ve bu haliyle külli bir teslimiyetin ifadesidir. Diğer yükümlülükler gibi hac da insan merkezli ve insanın ihtiyaç duyduğu hayırların tahakkukunu hedef alan bir ibadettir.⁶³ Dış görünüş olarak sembollerden oluşan hac, gerçekte çeşitli ruhsal eğitimleri sağlayan davranışlar kümesinden meydana gelir. Hacca giden Müslüman, hac süresince yerine getirdiği eylemler ve katlandığı yoksunluklar sayesinde güçlü bir ruhsal eğitime tabi tutulur.⁶⁴

Takva aklın, gönlün ve bedeninin ilahi sınırların gerisinde durmak için kendi doğal sınırlarına çekilmek üzere giriştikleri ortak çabayı ifade eder. Bu nedenle Fazlur Rahman'a göre insanın takva sahibi olmasının tek yolu, kendi güçlerini ve kendi doğasına Allah'ın koyduğu sınırları iyi kavramasıdır. O, ne Allah gibi hürdür ne de bir taş gibi biçaredir; o ne çok yüce ne de çok aşağıdır; ne her şeyi bilendir ne

⁵⁴ el-İsrâ 17/79; Zâriyât 51/17.

⁵⁵ Hûd 11/87.

⁵⁶ el-Bakara 2/277.

⁵⁷ İbrahim 14/7.

⁵⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. 1, s. 625.

⁵⁹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s. 274.

⁶⁰ Kadir Albayrak, "Ermeni, Süryani ve Keldani Kiliseleri", *Yaşayan Dünya Dinleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı, 4.baskı, Ankara, 2016, s. 144.

⁶¹ el-Bakara 2/187.

⁶² el-Bakara 2/158.

⁶³ Tahsin Görgün, "Haccın Hikmeti", *DİA*, 1996, C. 14, s. 397-399.

⁶⁴ Abdurrahman Kasapoğlu, "Kişilik Eğitimi Açısından Hac İbadeti", *Diyanet İlmî Dergi*, C. 44, sayı 1, 2008, s. 95.

de cahildir. İşte insan, ancak bu çerçeve içerisinde kalarak ahlaki enerjisini en üst düzeye çıkarıp gelişme gösterebilir; bu da takvanın özüdür.⁶⁵

İslâm emir ve yasakları, öneri ve çekinceleri, hüküm ve kanunlarıyla doğal bir dindir. Bu yönüyle insanın binlerce yıllık arayışlar tarihindeki tecrübelerinden süzölmüş bir hülâsa gibidir. Bu hülâsanın kıymeti anlaşılın diye Kur'ân, yoğun bir tecrübî (*kıssâ*) aktarımında bulunur. Kıssalar, toplumların fitri eğilimlerini bir bütünlük içinde karşılamalarını sağlamak için gönderilen peygamberlerin çağrılarına verilen tepkileri öne çıkararak, insanların yeni bir maceraya sürüklenmemelerini ve daha önce denenmiş başarısızlık hikâyelerini tekrarlamamalarını amaçlamaktadır. Kur'ân-ı Kerîm, Hz. peygamberin çağrısına teslim olanları (Müslümanlar) insanlık içinde vasata ulaşabilecek yegâne ümmet olarak tavsif etmektedir: “İşte böylece sizin insanlar üzerinde şahitler olmanız, Resûl'ün de sizin üzerinizde şahit olması için sizi orta bir ümmet kıldık.”⁶⁶ Ayetin kastı açık olmakla birlikte, Müslüman olmak diğer inanç ve doktrinlere mensup insanların girdikleri aşırılıklara kendi ölçüğünde girmemeyi garanti etmez. Müslümanlar içinde şiddete, zulme, cinayete, dünyevileşmeye, intikam ve bencillığe saplananlar olduğu gibi, inzivaya, riyazete, halvete ve nefsi eğilimleri terk etmeye meyledenler de olmuştur. Hz. Peygamber, din/cihad adına yapılan şiddeti yasaklamıştır. Üsame b. Zeyd'in bir seriye esnasında yolda gördüğü birini Kelime-i tevhidi söylediği halde öldürdüğünü duyunca onu şiddetle kınamıştır.⁶⁷ Aynı şekilde devamlı oruç tutmaya, gece namazı kılmaya ve evlenmemeye karar veren üç sahabeyi de uyarmış ve onları itidale davet etmiştir.⁶⁸

İnsanlar içinde vasata ulaşma çabası içinde olanlar elbette vardır. Ancak hiç kimse çabasının devamlılık arz edeceğini temin edemeyeceği gibi, bununla uhrevi saadete ulaştığını da iddia edemez. İslâm, aşırılığa meylettığı gibi vasatı da arzulayan insanın iradesini vahiyle takviye eder, onu görünen dünyanın ötesine taşır. Bu anlamda İslâm, insanın vasata ulaşma çabasının en doğal ve pratik çaresidir.

Görüldüğü gibi teori ve pratiğiyle İslâm, insan fitratına mütakabil ilke ve değerler manzumesi getirerek mutedil bir yol ortaya çıkarmıştır. İnsan hakkında iyimser olmak, İslâm'ın temel bir kabulüdür. Ancak bu kabulü doğrulayacak olan da insandır. Bu anlamda insan, potansiyel birer donanım olarak varlık yapısında yerleşik bulunan niteliklerini, anlamlı bir form içinde buluşturarak İslâm'ın vasat birey idealine ulaşabilir. Bunun zıddı ise aşırılıktır. Dolayısıyla aşırılık, insani boyutların her birisinin kendisini merkeze alması veya diğerini yok saymasıyla ortaya çıkar. Bu aşamada aşırılığın insan için taşıdığı anlama göz atmak yerinde olacaktır.

İnsanın Aşırılığa Meyyal Yapısı

Aşırı olarak tabir edilen bütün ahlaki, dini, toplumsal, siyasi eğilimler ontik temelini insanda bulur. İnsanda karşılığı olmayan bir eğilimin sürdürülebilir

⁶⁵ Fazlur Rahman, *İslâmî Yenilenme Makaleler I*, Ankara Okulu Yayınları, 3.baskı, çev. Adil Çiftçi, Ankara, 2004, s. 31.

⁶⁶ el-Bakara 2/143.

⁶⁷ Buhârî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, C. 3, s. 1878, no. 4269.

⁶⁸ Buhârî, *Kitâbü'n-Nikâh*, C. 1, s. 2303, no. 5063.

olması mümkün değildir. Bu temel, yukarıda da ifade ettiğimiz, insanın varlık yapısını oluşturan maddi-manevi eğilimleridir. Maddi yapısını oluşturan toprak ve onun muadili olan somut duyuşal yapının iki yönlü fonksiyon icra etme özelliği vardır: Duyu organları, bir taraftan insanın yaşamsal faaliyetlerini sürdürmesi için üstlendikleri biyolojik rollerini ifa ederken, diğer taraftan akla ve kalbe, kendileriyle bir sonuca ulaşabilmeleri için gerekli verileri sağlar. Gözün görme, kulağın duyma ve diğer organların kendi sahalarına giren işleri icra etme görevlerinin dışında görülen, duyulan, hissedilen vs. varlıklara dair bir çıkarımda bulunmalarını sağlamak üzere akla bilgi akışı sağlanır. Kur'an'a göre bu bilgi akışını uhdesine alan aklın, safiyetini korumuşsa, Allah'ı bulması içten bile değildir: *“Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde selim akıl sahipleri için gerçekten açık, ibretli deliller vardır.”*⁶⁹ Ayet-i kerimeye göre temiz akıl sahibi, duyu organlarına konu olan varlıkları incelediğinde, elde ettiği verilerden hareketle doğruya ulaşabilir. Ancak fitri eğilimlerin kişiyi bundan alıkoymas ve bu sonuca ulaşmasına engel olması da mümkündür. Duyu organlarını biyolojik ihtiyaçları gideren araçlar olmaktan çıkarıp yaşamın asli ve nihai gayesi edinmek, insandaki maddi sapmanın başlangıcını oluşturur. Bütün dünyevi temayüller, dünya ile göz göze olan duyu organlarının kendilerini insana gereğinden fazla dayatmasıyla başlar. Aklın ve gönlün doğru bir şekilde çalışmasına mani olan bu dayatmalar, buna biyolojik bir destek sunmak için hazır bekleyen içgüdülerin de tahrikiyle sınırlanamaz boyutlara ulaşır. Tercihini nefsinin maddi ihtiyaçlarını karşılamak yönünde kullanmaya kararlı olan insana ne aklın ve gönlün çarpınışları, ne de vahyin yol göstericiliği bir fayda sağlamaz. Bu gibi insanlar Kur'an'da sağır, dilsiz ve kör olarak tasvir edilmiştir.⁷⁰

Önemine vurgu yaparak bir alana ziyade bir ehemmiyet atfetmek, diğer alanların ihmali kaçınılmaz hale getirir. Bu açıdan, ruhani-manevi ya da bedeni-dünyevi alana hasredilen bir dini anlayış, zıddının ihmali sebeptir. Bu durumun gerçekleşmesi, ancak bazı fitri eğilimlerin gereğinden fazla bastırılması veya abartılmasıyla mümkün olabilir. Fıtrata ödetilen bu bedelin çıktıkları yine kişide ortaya çıkmaktadır. Zira Mevdudî'nin dediği gibi, fıtrata karşı savaş açanlardan fitrat muhakkak intikamını almaktadır.⁷¹

Duyular veya duyuşal alanla sınırlı bir akıl, kurgusal bir bütünlük formuna ulaştırılınca batıl inançlar ve ideolojiler teşekkül eder. Kaynağı beşer olan fikir ve inançlar, son tahlilde insanın bu dünyasıyla sınırlı düşünceler üretirler. İnsan ile dünya arasındaki ilişkiyi sadece duyular veya vahyi reddeden düşünsel tasarımlar üzerinden açıklayan fikirler, geçmiş insanlık tarihine kadar giden sayısız örnekler üretmiştir. Bedensel hazzı yaşamın temel gayesi yapan hedonizmden, maddeyi varlığın özü olarak kabul eden materyalizme veya varlığın madde yerine sadece düşünce ve zihinle temellendirilebileceğini savunan idealizme kadar bütün beşeri fikirler, insanın belirli yönlerini esas alarak kendilerini konumlandırmışlardır. Muharref Yahudilik de bu kapsamda değerlendirilmelidir. İnsanın sadece bu dünyasıyla ilgilenen ve dünyasını ebedi bir yaşam alanına dönüştürmek için beşeri

⁶⁹ Âli-İmrân 3/190.

⁷⁰ el-Bakara 2/18, 171; el-A'râf 7/179, 198.

⁷¹ Mevdudî, *Tefhîmü'l-Kur'an*, C. 6, s. 147.

forma büründürülen Yahudilik, diğer beşeri akımlarla birlikte aşırılığın ifrat boyutunu oluşturur. Arthur Hertzberg'in Beni İsrail'in dünyevi devletlerini zenginleştiren ruhani bir devlet; onların geçmişteki, hali hazırdaki ve gelecekteki hayat ve dünyası olarak tasvir ettiği Tevrat, Yahudi düşüncesinin dünyevi temayülünü gösterir.⁷² Bu nedenle Aliya Yahudiliğın dünyevi "sol temayül"ü teşkil ettiğini ifade eder.⁷³

Yahudilik ile Hıristiyanlık, her biri insanın bir boyutunu diğerine feda ederek insanı tükettikleri için geçersiz sayılmıştır. Buna göre insani bütünlüğü kaybeden bir dinin yol gösterici olması mümkün değildir. İnsanı ruhundan soyutlayarak anlayan Yahudiliğın ve ruha indirgeyerek anlayan Hıristiyanlığın insana, tek kanatla uçmaya çalışmasını salık verdiği söylenebilir. Oysa ikinci kanadın boşluğunu kapatmaya çalışan hiçbir kuramsal çaba, kendisini boşluğa bırakan insanı uzun süre havada tutamayacaktır. Bu nedenle Hıristiyanlık, zor ve meşakkatli öğretisiyle, sürekli çok farklı eğilimlere sahip bireylerden oluşan toplumsal gerçek tarafından kuşatılma sorunu yaşamıştır. Başka bir ifadeyle, bir ütopyaya çağırın Hıristiyanlık sürekli uygulama sorunu yaşamıştır. Onun içindir ki, öğretinin vaz ettiği şekilde yaşamsallaştırdığı Hıristiyanlıkla tarihte yer tutmuş bir 'model' toplumdandır bahsedilemez.⁷⁴

Modern bilim, seküler ve pozitivist bir koşullanmayla materyalist zihniyetin inşası için araçsallaştırılmıştır. Evrenin yapısı, doğanın işleyişi ve insanın kökeni gibi pek çok alanda ortaya atılan sözde bilimsel teorilerin ortak özelliği, metafizik alanın reddini veya gözden düşürülmesini sağlamak olmuştur. Ayrıca, seküler kabullere göre yapılan bilim tasnifleri, bilimsel çalışmaları yönlendirmiştir. Descartes'in kartezyen düalizmi, Newton'un mekanik evren tasarımı ve Bacon'un bilimsel yöntemi üzerine bina edilen doğa bilimleri, zamanla sosyal bilimlerin de ilham kaynağı olmuş, materyalistik düşüncenin meşruiyeti için bilimsel bir temel olarak kullanılmıştır. Dengenin tamamen madde lehine ağırlaştığı bu durumun sonunda, kaybeden bütün bir insanlık ve tabiat olmuştur. Özellikle 19. yüzyılda zirveye çıkan bu eğilimlerin öngördüğü insan ve toplum tasarımı, yoğun eleştirilere maruz kalmıştır. Bu bağlamda çağdaş Batı düşüncesinin en önemli karakteristiği, genelde metafizik düşünce tarzı, özel olarak da modern Batı düşüncesi tarafından irrasyonel veya önemsiz oldukları gerekçesiyle ihmal edilen unsurlar ekseninde düşünmenin yollarını aramak olmuştur. Her ne kadar çağdaş Batı düşüncesinde modern döneme ait bir takım ön kabul ve idealler muhafaza edilse de, Batı metafiziğine, aydınlanma ve modern Batı düşüncesine yönelik radikal eleştiriler de söz konusu olmuştur.⁷⁵

Aşırılık bazen de insanın manevi boyutunda gerçekleşir. İnsanın maddi boyutunu tamamen veya büyük oranda ihmal etmekten kaynaklanan bu eğilim, kendisini aşırı maneviyatçılık veya ruhbanlık olarak gösterir. Züht, mahrumiyet, dünyadan

⁷² Ahmet Çelebi, *Mukayeseli Dinler Açısından Yahudilik*, çev. Ahmet M. Büyükçınar-Ö. Faruk Harman, Kalem Yayınevi, İstanbul, 1978, s. 277.

⁷³ Aliya İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s. 250.

⁷⁴ Mahsum AYTEPE, "Aliya Düşüncesinde Üçüncü Yolun İmkânı Olarak İslâm", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 3, sayı:43, 2016, s. 2300-2367.

⁷⁵ Kasım Küçükalp-Ahmet Cevizci, *Batı Düşüncesi-Felsefi Temeller*, İsam Yayınları, 4.baskı, Ankara, 2017, s. 176, 210.

feragat, inziva, oruç, yalnızlık, safiyet... Bunlar maddeye ve onun şahsında dünyaya gösterilen mesafenin farklı şekilleridir. İnsanda Allah'ın ruh üflemesiyle sembolleştirilen, dünyanın günah ve kirinden uzaklaşmak yönünde fitri bir eğilim elbette vardır. Ancak bu eğilim, tek başına insanı ifade etmez. İnsan kendisini oluşturan boyutların tamamıyla bir bütünlük arz eder. Aksi halde, parçadan hareketle bütünü tanımlamak gibi mantıksal bir çelişkiye düşülmüş olur. Maneviyatçılığın tipik örneği Hıristiyanlık ve uzak doğu dinleridir. Hıristiyanlıkta ruhbanlık ve bekârlık kutsanmış,⁷⁶ her türlü dünyevi ve cinsel zevkler terk edilmiş, böylece inziva ve ibadet temel bir gaye olarak kabul edilmiştir. İlahi hakikate ve buna paralel olarak kurtuluşa ermek için az yeme, az uyuma, cinsellikten uzak durma ve bedeni zorlayıcı hareketler yapma olarak tarif edilen züht hayatı Budizm, Hinduizm ve Jainizm gibi uzak doğu dinlerinde daha farklı şekillerde telkin ve tavsiye edilmiştir.⁷⁷ Bu inançlar, bedeni arzuları kökten baskı altına almaları ve insanı sadece ruhi alanda yükseltmeye çalışmaları sebebiyle gülünç bir taassuba düşmüşlerdir. Maddi hayatı ve insanın maddi yönünü yok saymanın sonunda psikolojik bozukluklar, patolojik eğilimler, bağımlılık ve asabiyet baş göstermiştir. Bunun sonunda toplum gerilemeye başlamıştır.

Mistik yaşantıyı benimsemiş toplumlarda maddi ilerleme ve dünyevi çaba anlamsız görüldüğü için her türlü tehlikeye kapı aralanmış olur. Uzak doğu toplumlarının rahat bir şekilde sömürgeleştirilmesinde, maddi gelişmeyi yok sayan inançlarının derin bir tesiri vardır.⁷⁸ Bu toplumlarda sömürgeye karşı gösterilen mukavemet de kendi inançlarıyla uyumlu olarak ortaya çıkmıştır. Gandhi'nin sivil itaatsizlik anlayışı, Kur'an'ın boyun eğmek yerine savaşa izin veren ve hatta savaşı emreden hükümlerine nispetle, toplumun sadece maneviyatı esas alan yönüyle ilişkilendirilebilir.⁷⁹ Dünyadan el etek çeken ve hayatı riyazet merkezli anlayan inançlar, sömürgeci emelleri tahrik ettiği oranda, dünyevi bütün varlıklarını kaybetme tehlikesiyle karşıya kalmışlardır. Çoğu zaman aşırı maneviyatçılık toplumda yaygınlaşan dünyevileşme, haset, çıkarıcılık, tahakküm, zulüm ve kibir gibi eğilimlere bir tepki olarak görülerek meşrulaştırılmaktadır. Ancak aşırı maneviyatçılık bütün bu eğilimlerin tamamen ortadan kaldırılmasını temin edecek bir alternatiften yoksun olmak bir yana, önerdiği pasifist hayatla kötülüklerin cesaret kazanıp yaygınlaşmasına paradoksal olarak zemin hazırlamaktan da kendisini kurtaramamıştır. Nitekim çoğu zaman, şikâyet ettiği ahvale dolaylı olarak destek verdiği eleştirilerine maruz kalmıştır. Bu anlamda Hz. Peygamberin vahiyden önce, insanlığın içinde bulunduğu kötü duruma dair içsel sancısına eşlik eden Hira mağarasını vahyin gelişiyile terk etmesi, dikkate değerdir. Vahiy, Hz. peygamberi insanları uyarmak, değiştirmek, arındırmak ve katlanacağı bütün sıkıntılara karşı sabretmek üzere şehrin merkezine göndermiştir.⁸⁰ İslam bu anlamda Hz. İsa'dan Hz. Muhammed'e doğru ilerleme

⁷⁶ el-Hadid 57/27.

⁷⁷ Kürşat Demirci, "Züht", *DİA*, C. 44, s. 533.

⁷⁸ Marc Ferro, *Sömürgecilik Tarihi*, çev. Muna Cedden, 2.baskı, İmge Kitabevi, 2001, Ankara, 343 vd.

⁷⁹ Aliya İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, Yarın Yayınları, çev. Salih Şaban, 2.baskı, İstanbul, 2011, s. 262.

⁸⁰ el-Müddessir 74/1-7.

demektir.⁸¹ Aliya'ya göre dünyadan el etek çekme anlamındaki bir tasavvufi anlayış ise, tam tersine Hz. Muhammed'den Hz. İsa'ya dönüşü ifade eder. Bu anlamdaki bir tasavvuf, İslam'ın bir nevi Hıristiyanlaşmasını, Müslümanın da alçalmasını ifade eder.⁸² İktbal'e göre bu eğilim, bu dünya ile baş edebilme hayatiyetini ve kabiliyetlerini ortadan kaldıran bir çöküş ve çözülmeye yol açar. Kendilerini farazi bir sonsuzluk arayışına adanmış insanlar, en sağlıklı ve güçlü insanları bile ölüme mahkûm edecek kadar ayartan görünüşte büyüleyici bir hayat ideali geliştirerek zamanla kendi toplumlarının manevi yoksullaşmalarını ve fiziki çöküşlerini tamamlarlar.⁸³

Bugün İslam dünyasında ilk nesil İslam toplumunda ortaya konan dengenin birçok açıdan bozulduğunu söylemek mümkündür. Hz. Peygamberin öncülüğünde başlayan ve İslam'ın itikattan siyasete, ekonomiden kültüre, toplumdan çevreye kadar hayatın bütün alanlarında mutedil bir dağılımla yaşanmasını sağlayan tutum ve pratikler, günümüz Müslümanları tarafından hakkıyla anlaşılmayı beklemektedir. İslam'ı hayat dini olarak kabul eden Müslümanların, hayatın bütün alanlarına dengeli bir dağılımla sirayet eden bir dini pratik ortaya koymaları gerekmektedir.

Dünyaya sırt çeviren bir maneviyatçılık, aşırılığın tefrit boyutunu oluşturur. Zira tefrit bir şeyi ihmal etmek, eksik bırakmak ve kısmaktır.⁸⁴ Maneviyatçılık, insanın maddi yönünü eksik bırakmış ve onun bütün eğilimlerini bastırmıştır. Bireye ve topluma verdiği zarar itibarıyla maddeciliğin ifratı ile maneviyatçılığın tefriti arasında önemli bir fark yoktur. Her iki durumda insan, varlık yapısında fitri olarak bulunan bir yönünü bastırmış ve kendisini yokuş yukarı tırmanmaya mecbur bırakmıştır. İfrat ile tefrit aşırılığın iki uç noktasını gösterir ve bunun sayısız örneği mevcuttur. İnsan korku ile ümit, sevgi ile nefret, gerçek ile hayal, bağımlılık ile özgürlük, fizik ile metafizik, bireysellik ile toplumsallık gibi zıt değerler arasında sürekli bir gel-git içerisinde bulunur. Bütün bu aşırılıkların özünde, insanın merkezi değerlerinden olan maddi yönü ile ruhani yönü arasındaki sapma yatmaktadır.

Doğada insan dışında herhangi bir canlının hareketleri için 'aşırı' ifadesi kullanılmaz. Varlıklar, kendileri için takdir edilen sınırlara bağlı olarak varlıklarını sürdürürler. Diğer varlıklardan farklı olarak insan, kendisi için belirlenen sınırları aşmakta ve beklenmedik hadiselerin bir parçası olmaktadır. Bu yönüyle irade ve tercih yeteneği olan yegâne varlık olarak tabiri caizse aşırıya gitme hakkını kullanmaktadır. Ancak insan, aşırılık ile vasat arasındaki gerilimi tek başına yaşayamaz. Başka bir ifadeyle, insanın madde ile ruh arasındaki arayışını özgün bir gerçekliğe kavuşturduğu yer toplumdur. Tabiatla "yalnız" ve "saf" insan yoktur. Çünkü insan durup dururken "aşırılık" yapan bir varlık değildir. İnsanı aşırılığa sevk eden içsel temayülleri vardır. Ancak tabii eğilimlerini dış çevre ve diğer insanlar olmadan icra etme imkânı insan için hem imkânsız hem de gereksizdir. Zira olgunlaşma sürecini başta hem cinsleri olmak üzere faaliyet

⁸¹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s. 263.

⁸² İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s. 263.

⁸³ Muhammed İktbal, *İslam Düşüncesi*, çev. Yusuf Kaplan, Külliyyat Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2013, s. 134.

⁸⁴ Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık, İstanbul, 1995, s. 655.

halindeki hayatın devinimi içinde kat eder. Bir anlamda dışarıya ve ötekine muhtaçtır ve onlarla anlam kazanır. Tabii çevrenin insan üzerindeki doğal etkisini dışarıda tutacak olursak, insanın tavır ve davranışlarında müessir olan temel faktörün, içinde yaşadığı toplum ve o toplum vasıtasıyla edindiği inanç ve düşünceler olduğu söylenebilir. Buna göre insanı konuşmak, ona doğasını nasıl kullanacağından başlayarak hayatın bütün alanlarında ne yapması gerektiğine dair telkinde bulunan inanç ve düşüncelerini konuşmaktır. Çünkü insan büyük oranda inançlarının eseridir.

Bu çerçevede toplumla insan arasında iki türlü ilişki bulunduğu ifade edilebilir. Birincisi, toplum insanın düşünce ve eylemlerine mahal teşkil etmekte, orta yol ile aşırılık arasındaki alanda, özgürce tutumlar geliştirmek için doğal bir yatak görevi görmektedir. İkinci olarak, bizatihi kişiye değer ve inanç yükleyen bir kaynak vazifesi görmektedir. Buna göre insan toplumun hem öznesi, hem de nesnesidir. Vasata ulaşma ya da aşırıya gitme çabası, tam anlamıyla topluluk halinde ifadesini bulur. Zira topluluk kişinin aşırılıklarını derinleştirip en zıt uçlara gitmesine de, vasatı bulma mücadelesine de fırsat tanır. Toplu yaşam, insanın hem kurtuluşu hem de zindanıdır. Bu nedenle Bergson'un iddia ettiği gibi toplumsal hayat, bireyin kurtulmak için gösterdiği bütün çabaları boşa çıkaran bir zorunluluğun kaynağı olarak görülemez.⁸⁵ Bu düşüncede insanın asli ve hür bir varlık olduğu gerçeği yadsınmıştır.

Buraya kadar insanın aşırıya giden bir varlık olmasının anlamı üzerinde durduk. Görünen o ki tarihte ve günümüzde insanın maddi veya manevi yönlerinden birine dayanan fikir ve inançlar insanı bölmüş, ona imkânsız dayatmışlardır. Tek ayağı üzerinde durmaya zorladıkları insanın kısa süreli duruşu, ideolojiler açısından başarı olarak görülmüştür. Ancak yorulan insanın diğer ayağını kullanma isteğine hiç kimse mani olamamıştır. Bu nedenle tarih, insan gerçeğini anladığını düşünen fikirlerin kısa süren heyecanlarıyla doludur.

Değişen zamana ve eskiyen fikirlere karşın değişmeyen ve eskimeyen tek şey fitrattır. Şartlar ne olursa olsun fitrat kaybolmamakta, ihtiyaç duyduğu şeyleri her fırsatta hissettirmektedir. İnsanın ontik yapısına kazınan fitrat, yabancı program kabul etmeyen bir yazılım gibi, bütünlüğünü korumak için direnmektedir. Bu nedenle saf maddecilik gibi saf maneviyatçılığın da sürdürülmesi imkânsızdır. Hayat ve bu hayatın icra alanı olan toplu yaşam, her iki eğilimin de saf halleriyle ne kadar başarısız olduğunu gösteren bir sınav ortamıdır. Aliya bu durumu, 'düşünce hayata hâkim olamaz, hayat ondan daha yüksektir' diyerek özetler.⁸⁶ Hayat, insanın onu nasıl tanımladığına veya doktrinlerin onu nasıl görmek istediğine bakmaksızın özde olanı ifşa eder. Bu nedenle insan, tek bir hayata inanabilir ancak yaşadığı sürece maddi ve manevi olmak üzere iki hayat yaşar. Materyalistlerin manevi değerleri kullanmaktan, maneviyatçıların da maddi araçlara tevessül etmekten kendilerini alıkoyamamaları, çift değerli bir varlık olan insanın, bu çift değere göre programlanmış hayatın karşı konulmaz akışına boyun eğmek zorunda kalmasından kaynaklanmaktadır. Maddecilik ile maneviyatçılığın tutarlı olması, sadece teori düzeyinde kalmaları, hayata inmemeleri şartıyla

⁸⁵ Henry Bergson, *Ahlak İle Dinin İki Kaynağı*, çev. Mehmet Karasan, İstanbul, MEB, 1949, s. 5.

⁸⁶ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s. 13.

mümkündür. O zaman da bu fikirleri, teoride kaldıkları sürece ‘ütopyacı’, pratiğe geçtiklerinde ise ‘tutarsız’ olarak nitelemek kaçınılmaz olacaktır.

Görüldüğü gibi inanç ve değerlerin başarı ve kalıcılıkları, büyük oranda insana ilişkin düşünce ve yaklaşımlarında düğümlenmektedir. İnsanı tek yönlü anlayan düşünceler, onun orta yolu bulma arayışını zorlaştırmaktadır. Fitri olarak vasatı bulma donanımıyla mücehhez kılınan insanın bu arayışı, bu donanımını takviye eden bir sistemle karşılık bulmadığı sürece bir anlam ifade etmemekte, büyük oranda müfrit eğilimlerle sonuçlanmaktadır. İslam, insanın iyiye ve kötüye eğilimli bir varlık olduğunu tespit ederek gerçekçi bir tavır takınmış, hükümlerini buna göre vaz etmiştir. Bu nedenle İslam’ın bu orta yolu bulma arayışına pratik bir ortam oluşturan toplumsal yapı ‘vasat’ kavramıyla ifade edilmiştir.

Sonuç

İnsan diğer canlılardan akıl ve irade gibi niteliklere sahip olmasıyla farklılık arz eder. Bununla birlikte beden ve ruh, fizik ile metafizik gibi zıt eğilimlerin bir bütünlük içinde kaynaştığı fitri yapısıyla da özgün bir yaratılışa sahiptir. Bazı fitri eğilimleri, diğerlerini göz ardı edecek şekilde öne çıkarmak aşırılığın başlangıcını oluşturur. Beşeri fikirler ve batıl inançlar, insanın bir boyutunu merkeze alan yapılarıyla, aşırılığın kuramsal bütünlüğe kavuşmuş halini ifade ederler. İster bireysel teşebbüslerin isterse sistematik yapıların ürünü olsun bütün aşırılık türleri, insanın ihmal edilemez yönlerini yadsımaları sebebiyle bütüncül bir insan telakkisi geliştirmekten uzaktırlar. Bu nedenle insana dair tasarrufları çoğunlukla acı ve kötülük üretmiştir.

İnsanın zıt yönleri meyyal yapısını akıl ve irade ile kontrol altına alması, orta yolu bulmasının gerekli ilk koşulunu ifade eder. Ancak akıl ve irade yetisi, hayatın yoğun ve çoğu zaman karşı konulmaz baskısı karşısında yetersiz kalabilmektedir. Bu yetilerini aşırılıklardan uzak durmak için kullanma becerisi gösterse bile, karşılaştığı sayısız probleme ve ihtiyaç alanına vereceği cevaplardan hangisinin tasarladığı “vasat” ölçüsüne karşılık geleceğinden emin olması da her zaman mümkün değildir. Bunun için fitratındaki orta yolu bulma potansiyelini, akıl ve iradenin yetersizliklerini de giderecek şekilde takviye eden bir üst rehberliğe ihtiyaç vardır. İslam, insanın vasatı bulmaya dair iyi niyetini, donanımlarını bir bütünlük içinde değerlendirmek suretiyle karşılayan bir dindir. İslam’ın emir, yasak, hüküm ve ibadetleri insanın varlık yapısına uygun yönleriyle muadil bir fitrata sahiptir.

Kaynakça

ALBAYRAK, Kadir, “Ermeni, Süryani ve Keldani Kiliseleri”, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı, 4.baskı, Ankara 2016.

ATAY, Hüseyin, “Nefis”, *AÜİFD*, 1997, C. 37, sayı 1, ss. 1-58.

AYTEPE, Mahsum, “Aliya Düşüncesinde Üçüncü Yolun İmkânı Olarak İslâm”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2016, C. 3, sayı: 43, ss. 2300-2367.

BERGSON, Henry, *Ahlak İle Dinin İki Kaynağı*, Mehmet Karasan (çev.), Meb, İstanbul 1949.

BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmail, *Sahihü'l-Buhârî*, Kitâbü'l-Meğâzî, el-Büşra, Pakistan 2016.

- CARREL, Alexis, *Hayat Hakkında Düşünceler*, Cahit Begenç (çev.), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1988.
- CENGİZ, Yunus, *Doğa ve Öznellik-Câhız'ın Ahlak Düşüncesi*, Klasik Yayınları, İstanbul 2015.
- ÇELEBİ, Ahmet, *Mukayeseli Dinler Açısından Yahudilik*, Ahmet M. Büyükçınar-Ö. Faruk Harman (çev.), Kalem Yayınevi, İstanbul 1978.
- DEMİR, Ali, "Sömürge Devletlerinin Kullandığı Sömürgecilik Araç ve Metotları Vaka Analizi: Belçika Krallığının Kongo'daki Sömürge Dönemi", *Güvenlik Stratejileri*, yıl: 7, sayı: 14, ss. 117-141.
- DEMİRCİ, Kürşat, "Züht", *DİA*, 2013, C. 44, ss. 533-535.
- DRAZ, M. Abdullah, *Kur'ân Ahlâkı*, Emrullah Yüksel (çev.), Ünver Günay, İz Yayıncılık, 2.baskı, İstanbul 2002.
- FANON, Frantz, *Yeryüzünün Lanetlileri*, Şen Süer (çev.), Versüs Kitap, İstanbul 2007.
- FERRO, Marc, *Sömürgecilik Tarihi*, Muna Cedden (çev.), 2.baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2001.
- GÖRGÜN, Tahsin, "Haccın Hikmeti", *DİA*, 1996, C. 14, ss. 397-399.
- HÖKELEKLİ, Hayati, "Fitrat", *DİA*, İstanbul 1996, C. 13, ss. 47-48.
- İBN MANZÛR, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Ali b. Ahmed, *Lisânü'l-Arab*, Dârü'l-Meârif, Kahire ts.
- İBN SÎNÂ, Ebu Ali el-Hüseyn b. Abdillâh b. Ali, *en-Necât*, Kübra Şenel (çev.), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2013.
- İKBAL, Muhammed, *İslam Düşüncesi*, Yusuf Kaplan (çev.), Külliyyat Yayınları, 4. baskı, İstanbul 2013.
- İSFAHÂNÎ, Râgıp, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an*, Muhammed Kîlânî (tah.), Dârü'l-Ma'rife, Beyrut ts.
- İZZETBEGOVİÇ, Aliya, *Doğu Batı Arasında İslam*, Salih Şaban (çev.), Yarın Yayınları, 2.baskı, İstanbul 2011.
- KASAPOĞLU, Abdurrahman, "Kişilik Eğitimi Açısından Hac İbadeti", *Diyanet İlmî Dergi*, C. 44, sayı 1, 2008, ss. 93-126.
- KÜÇÜKALP Kasım-Cevizci Ahmet, *Batı Düşüncesi-Felsefi Temeller*, İsam Yayınları, 4.baskı, Ankara 2017.
- KUTUP, Muhammed, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler*, Bekir Karlığa (çev.), İşaret Yayınları, 4.baskı, İstanbul.
- MASLOW, Abraham, *İnsan Olmanın Psikolojisi*, Okhan Gündüz (çev.), Kuraldışı Yayınları, İstanbul 2001.
- MEVDUDÎ, Ebu'l-A'lâ, *Tefhîmü'l-Kur'an*, İnsan Yayınları, İstanbul 2005.
- MUTAHHARÎ, Murtazâ, *Ahlâk Felsefesi*, Hasan Almaz (çev.), Ağaç Kitabevi Yayınları, 3.baskı, İstanbul 2010.

MUTÇALI, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık, İstanbul 1995.

NEMERÎ, İbn Abdülber, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvattâ mine'l-Meânî ve'l-Esânid*, 1987.

RAHMAN Fazlur, *İslâmî Yenilenme Makaleler I*, Adil Çiftçi (çev.), Ankara Okulu Yayınları, 3.baskı, Ankara 2004.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Varlık ve Oluş*, AÜİF Yayınları, Ankara 1968.

YAZIR, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul 1979.